

Herczog Mária

A nevelőszülő helye és szerepe a gyermekvédelemben*

Bevezetés

Az alábbi tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy a készülő egységes nevelőszülő képzési és alkalmazási feltételek kidolgozása előtt felvázoljam a nevelőszülői rendszer magyarországi helyzetét, ennek történeti és szemléleti okait, következményeit, a nevelőszülői munka szakmává válásának előnyeit, veszélyeit és a képzés irányának és mértékének lehetséges paramétereit. Természetesen ez a megközelítés egy a lehetséges változatok közül. Írásom célja, hogy olyan szakmai vitát kezdeményezzen, amelyben ha nem is egységes, de legalább tisztázott és érvekkel alátámasztott elvek és indokolt változtatási irányok válnak láthatóvá. Veszélyesnek érzem ugyanis a jelenlegi helyzet további bonyolítását egy olyan szakmai-képzési program elindításával, amelyben e kérdések fel sem vetődnek. Ez magában hordja a későbbi fiaskók és sikertelenségek lehetőségét, ami nem az átgondolatlanságért és tisztázatlanságért felelős szakembereket, hanem az érintett családokat, gyerekeket és az őket segíteni hivatott, terepen dolgozó kollégákat sújtja majd. Nem kezdetünk el képzési tervet kidolgozni, ha nem tudjuk, hogy milyen okból ilyen a jelenlegi magyar nevelőszülői rendszer, ha nem tudjuk, hogy milyenné szeretnénk tenni és miért, milyen eszközökkel, valamint, hogy miféle, a képzésen túli szempontok, érdekek és szervezeti, szakmai körülmények befolyásolják mindezt.

Ezidáig nem készült sem átfogó, sem részleges elemzés a nevelőszülőség magyarországi történetéről, fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről sem. Ennek pótlására nem vállalkozhat ez az írás, de még a képzés formai és tartalmi meghatározása előtt alkalmat teremthet érdemi szakmai vitákra, és remélhetően alapjául szolgálhat egy nem nagyon távoli jövőben megírandó, teljességre törekvő elemzésnek.

A nemzetközi vonatkozásokra csak annyiban térek ki, amennyiben ez a

* A tanulmány a Népjóléti Minisztérium Képzési Központja megbízásából készült, a tervezett egységes nevelőszülői képzést előkészítő vizsgálat keretében. A megjelenéshez a megrendelő hozzájárult, melyért ezúton is köszönetet mondok.

hazai viszonyok jobb megértését szolgálja, hiszen a külföldi tapasztalatokról külön elemzés készül.

A nevelőszülői intézmény

Történetileg vizsgálva a nevelőszülői intézményt, meg kell állapítanunk, hogy létrejötte, formái és feltételei nem egyeznek meg a mai köztudatban élő képpel, és sokszor a jelenlegi rendszer bírálataként megfogalmazottakkal.

A nevelőszülő fogalmilag a helyettesítő szülőt jelenti, aki a családból ideiglenesen vagy tartósan kikerült gyerek számára családi gondozást, nevelést ad. Az örökbefogadó szülőtől az különbözteti meg, hogy a gyerek jogilag nem válik a család tagjává, lényegileg pedig az, hogy a nevelőszülőnek elfogadottan helyettesítő szerepet kell betöltenie. Sokféle, később elemzendő okból ezek a szerepek sohasem voltak minden esetben teljesen tisztázottak. Mindenki számára fontos azonban, hogy világosan lássuk, melyik forma mit jelent, mit várunk tőle, és hogyan kerülhetők el a rossz értelmezésből, tisztázatlan helyzetekből fakadó konfliktusok, krízisek, ellentmondások.

A gyermekvédelem történetében a családjukból valamilyen okból kikerülő gyerekek gondozása nagyon sokáig magától értetődően a tágabb család és a helyi közösség feladata volt. Ennek keretében az örökbefogadás, illetve a rokon gyámság alá helyezés volt a legelterjedtebb. Noha tudjuk, hogy ez a forma mai felfogásunk szerint jól szolgálhatta a gyerek érdekeit, mind történeti, mind pedig irodalmi adatok alapján nyilvánvaló, hogy a gyerek helyzete, életkilátása meglehetősen esetleges volt, a befogadó család, közösség normáitól, lehetőségeitől, a családtagok személyiségétől és motivációitól függően. Az árva, elhagyott gyerekek vélhetően nagy számban másodrendű családtagokká váltak, és gondozásuk színvonala vagyoni helyzetüktől is függött. A községi, egyházi intézmények létrehozását nyilvánvalóan az indokolta, hogy nem minden gyerek kerülhetett családhoz, vagy azért, mert nem volt megfelelő család, vagy azért, mert nem vállalták, nem tudták vállalni a gyermek felnevelését. Az intézményrendszer kialakulásának és formáinak elemzése nem része e tanulmánynak, így csak utalok arra, hogy nem kellően ismert és elemzett az a kérdés, hogy történetileg pontosan hogyan alakult a három gondoskodási forma – az intézményes, a nevelőszülői és az örökbefogadói – mértéke, egymásrahatása, és azt sem tudjuk biztosan, hogy milyen szempontok domináltak, mennyire voltak átgondoltak a különféle döntések Magyarországon a korábbi évszázadokban. Nyilvánvaló, hogy a magyar gyermekvédelem esetében is el kellene végezni ezt a munkát. A nemzetközi szakirodalomban már rendelkezésre állnak ilyen történeti munkák, és ezek segítségével eloszthatók bizonyos hiedelmek, megváltozhatnak olyan sztereotípiák, amelyek alapja téves vélekedés, ugyanakkor segíthetik a jó hagyományok, a gyakorlat elismertetését, de a szükséges megújulást is.

Ez pedig segíthet a rendszer átalakításában, megcáfolva az „ez a magyar hagyomány, nálunk ez mindig így volt” kezdetű érveléseket.

A nevelőszülők megjelenése bizonyosan nem a család szerepének azon felismerésén alapult, ahogyan ma gondolkodunk e kérdéstről. Egyrészt vi-

szonylag gyakori volt, hogy valamilyen okból – például földrajzi távolságok, a szülők betegsége, elfoglaltsága miatt – közelebbi vagy távolabbi rokonok időlegesen vagy hosszabb távra „magukhoz vettek” rokongyerekeket. Ez a forma ma kevésbé ismert és használatos, és nem is tekintik nevelőszülőséggnek, pedig klasszikus értelemben ez volt a helyettesítő család prototípusa. Más esetekben a közösség, a társadalom védelme a kallódó, bűnözőkké váló gyerekektől vezette azokat, akik különféle formában meg akarták oldani e gyerekek nevelését.

Nagyon erős volt a hit az öröklött hajlamokban, a munka, a büntetés nevelő hatásában, s a gyerekkor jelentését és jelentőségét közismerten csak a 19. század második felétől kezdték fel- és elismerni. Ugyanakkor e gyerekek nevelése, tanítása, tartása mindig pénzbe került, a költségeket pedig az adott közösségnek kellett vállalnia. Ezért arra törekedtek, hogy minél kevesebb pénzből és minél kevesebb gonddal járjon e dolog, nem pedig arra, hogy a gyerekeknek minél jobb legyen, és esélyeik növekedjenek vagy legalábbis hátrányaik csökkenjenek. A mai elemző számára ebből két dolog is következik.

El kell döntenünk, hogy mi a legfontosabb szempont a kérdés kezelésekor, és ennek megfelelően lehet koncepciókat kidolgozni. Ha a gyermek jól-léte és életkilátásának optimalizálása a cél, az egészen másfajta stratégiát jelent, mint ha a probléma minél olcsóbb és egyszerűbb „kezelése” a feladat.

Meggyőződésünk szerint e tisztázatlanság is oka a mai kusza helyzetnek. Nem könnyű ugyanis az első állítás elfogadása, és nemcsak annak pénzügyi konzekvenciái miatt, hanem azért sem, mert számtalan olyan kérdés is felmerül, amelyre nem lehet egyszerű és egyértelmű válaszokat adni. A megvalósítás maga pedig még nehezebb. A jól-lét fogalma, tartalma, elérésének lehetséges formái is kérdésesek, és a felnőttek egy jelentős része a saját jól-létének meghatározását és megvalósíthatóságát sem tudja megfogalmazni. E kérdések felvetése azért látszik megkerülhetetlennek a nevelőszülőség fogalmi, tartalmi és formai elemzésénél, mert enélkül újabb ellentmondásokba és rendezetlenségbe kerülhet a megújuló rendszer.

A nevelőszülői ellátás tehát nagyrészt azért alakult ki, mert következett a meglévő és elfogadott családi nevelési formából, a mintakövetés, a normák átörökítése megoldottnak látszott, olcsó és egyszerű volt, és sokszor ésszerűbbnek, illetve könnyebben megvalósíthatónak bizonyult az intézményeknél.

Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a korabeli intézmények, különösen a kisebb településekhez tartozók, a mai lakásotthonos forma méreteit nem haladták meg (8–15 gyerek), de nem azért, mert szakmai megfontolásokból ezeket jobbnak tartották, hanem mert a helyi adottságoknak, lehetőségeknek, igényeknek ez felelt meg a leginkább. (Nem volna hiábavaló ezt mai szemmel ismét górcső alá venni, ha komolyan vesszük a gyerekek érdekét, a szakmai szempontokat és az elfogadott nemzetközi jogi és emberi jogi normákat.)

A 20. század második felében indultak csak el azok a szakmai viták és hatékonysági, gazdaságossági vizsgálatok, amelyek visszamenőleg is befolyásolják, és némileg „átrajzolják” a korábbi képet. Az az érv, hogy a második világháború előtt Magyarországon az érintett gyerekek körülbelül 80

százaléka élt nevelőszülőknél, hol e rendszer mellett, hol ellene szólt, attól függően, hogy mire akarták felhasználni. A mai zavarok és szakmai viták egy jelentős részét az okozza, hogy nem áll rendelkezésünkre szakmailag releváns, átfogó, esetleg megismételt vagy többféle kutatás, vizsgálat, felmérés, így szinte kizárólag érzelmi alapon lehet vitázni, illetve egyedi esetek általánosításával, szakmainak kikiáltott politikai érvekkel.

A gyermekvédelem háború előtti történetéből nem lehet, és nem is kell semmiféle olyan, a mára vonatkozó következtetést levonni, amely megerősíthetné a nevelőszülőségi forma előnyeit vagy hátrányait. Tényszerűen azonban el kell mondani, hogy a korabeli gyermekvédelem nem tudományos és gyermekbaráti szempontok alapján döntött, és számtalan tisztázatlansággal volt terhes. A tanulság inkább az lehet, hogy ezek komoly konzekvenciákkal járnak, amelyek hátrányosak mind a gyerek és családja, mind a közösség számára. A korabeli adatok alapján a gondozásbavétel döntő oka a *szociális helyzet* volt. Ez persze csak a rendelkezésre álló adatok alapján mutatja a rászorultságot, mert szinte bizonyos, hogy nem ért el a gyermekvédelmi rendszer minden veszélyeztetett gyereket, és a veszélyeztetettség és a családból való kiemelés szempontjai maguk sem voltak – még a mai szinten sem – kidolgozottak.

Egyfelől az állam beavatkozik a családok életébe és minősít, másfelől azonban nem tud, és nem is akar mindenki számára elérhető támogatási formákat kialakítani.

A telepek, amelyeken leginkább az SOS falvakra emlékeztető módon, telepszerűen éltek a nevelőcsaládok a kihelyezett gyerekekkel, rendszeres ellenőrzés mellett a gondoskodásra szoruló gyerekek egy harmadát gondozták, a húszas évektől.

Az 1923 után megvalósult gyakorlat, amely a gyerekek túlnyomó többségét rokonokhoz, majd néhány évig döntően saját szüleihez helyezte ki nevelésre, azt mutatja, hogy a mai szakmai szempontok szerinti szűkebb környezet, a saját család biztosítása volt a cél, valamint hogy e megoldás esetén nem a szülőt hibáztatták a deprivált helyzetért, hanem segélyezési rendszer híján ezt a formát választották. Így pénzügyi támogatást biztosítottak, és a saját családjában maradhatott a gyerek. A saját szülői kihelyezés addig, amíg finanszírozható volt, azért vált elfogadottá, mert más családi támogatás nem lévén, az anyagi okokból ellehetetlenült családokat mentették meg ilyen módon. 1927-ben a kihelyezett gyerekek 70 százaléka saját szülőnél és rokonnál élt. E rendszert azért kellett megszüntetni, mert a kormányzat nem tudott elég pénzt biztosítani az ugrásszerűen megnőtt számú igénylőknek.

Nem kétséges, hogy az 1945 előtti időszakban a döntéseket alapvetően érzelmek és személyiségek, valamint a rendelkezésre álló anyagi erőforrások befolyásolták, a szakmaiságnak és a tudományos igénynek csak a csírái fedezhetők fel. Voltak kiváló szakemberek, akik írásaikkal és tevékenységükkel megkérdőjelelték hatást gyakorolni a szisztéma egészére, de ez a kérdéskör akkoriban is jelentőségénél lényegesen kisebb figyelmet kapott. Az intézményrendszer egészének működését és szerkezetét ezért elsősorban az befolyásolta, hogyan lehet a legkisebb anyagi és szellemi ráfordítással minimalizálni a problémát.

A rosszemlékű bébifarmok Nagy-Britanniában, Amerikában és Ausztráliában a legtipikusabb példái annak, hogy a nevelőszülői rendszer elsősorban a probléma megoldását célozta, minél alacsonyabb költséggel. A licitálási rendszer – hogy ti. ki vállalja kevesebb pénzért a gyerekek eltartását – nemcsak ezekben az országokban volt jellemző. Miután a közösségnek ellátási kötelezettsége volt, de nem a gyerekek lehető legjobb, hanem valamiféle ellátásában, logikusan nem emberbaráti és tudományos, hanem gazdasági szempontok döntöttek. Szerencsére mindig voltak emberek és szervezetek, akik/amelyek emberiességi szempontokat is érvényre kívántak juttatni, hatásuk azonban csak nagyon lassan és nem túl széles körben terjedt.

A nevelőszülői rendszer elsorvasztása

Közismert tény, hogy 1945 után éppen a korábbi évtizedek elveit és gyakorlatát felülvizsgáló, ideológiai és szakmainak hitt szempontok alapján elsorvasztották a nevelőszülői hálózatot. Magyarországon néhány év alatt a 80 százaléknyi nevelőszülői kihelyezés aránya 20 százalék alá csökkent.¹

A történetek felelevenítése azért fontos, mert a mai hiedelmek, ellenérzések, ideák nagyrészt ebből következnek. A korabeli, nagyon szűkös szakirodalom elemzése nyilvánvalóvá teszi, hogy többféle, egymást erősítő folyamat eredményeképpen a gyerekek családi elhelyezését nem preferálták.

Ennek okai a következők voltak:

- extenzív gazdaságfejlesztés, növekvő munkaerőhiány,
- „a munka nemcsak jog, hanem kötelesség is” elvének erőssége,
- a részmunkaidős foglalkoztatás hiánya,
- a családban, otthon végzett munka értéktelensége, érteketlensége,
- a család mint közösség értékének alulbecsülése, hatásának tudatos csökkentése,
- a közösség mint elsődleges szocializációs csoport felértékelése,
- a gyermekvédelem és szociálpolitika súlyának és helyének, jövőjének rossz értelmezése,
- a gyermekvédelmi problémák okainak és megoldási lehetőségeinek téves értelmezése,
- a pedagógia szerepének és helyének túlértékelése, a képzés és nevelés elveinek és gyakorlatának ideologikussá, egysíkúvá tétele, a speciális szociális képzés hiánya,
- a szociális szféra és ezen belül a gyermekvédelem államosítása, központosítása.²

A fentiekből következően a nevelőszülői forma háttérbe szorult az elmúlt évtizedekben, aminek számos, hosszú távon is ható és a tervezett képzésben figyelmen kívül nem hagyható hatása van. Nem volt hosszú ideig érték, és ma is nehezen fogadható el az a kettősség, hogy míg a laikus ismeretek, gyermeknevelési, családszervezési tapasztalatok fontosak és jól használhatók ugyan a nevelőszülői feladatok elvégzésénél, de mégis szükség van speciális ismeretekre, amelyek a saját család esetén is fontosak lennének, de nem írhatók elő, és nem támaszthatók feltételként a gyermekvállalásnál.

A nevelőszülőkkel kapcsolatos közmegejtést nagyon erősen befolyásolják azok a szempontok, amelyek a szülői szerep, a munkavállalásról kialakult vélemények, a jó és a rossz családról, anyáról vallott nézetek tisztázatlanságából fakadnak. Hosszú évtizedekig csak a házon kívül, munkaviszonyban folytatott tevékenység számított munkavégzésnek, sokszor azok számára is, akik maguk is szenvedtek ettől az értelmetlen tévhitől.

Ennek következtében a gyermeknevelés minden, nem professzionális formájában leértékelődött. A gyermekintézmények és a szaktudás felértékelődése nem járt szükségszerűen együtt azok ténylegesen jó minőségével, a pedagógusképzés szemlélete, a nevelőmunka eszköztára és megbecsültsége, az intézmények lehetőségei nem tükrözték a politikai szándékot. Az értékrend, a családról, a családi és társadalmi szerepekről, továbbá a gyermeknevelésről vallott új ideák és nézetek „bevezetése” nem érte el a tervezett határfokot, de komoly zavarokat és máig tartó szemléleti kuszaságokat okozott.

Ehhez járult még hozzá, hogy maga az elmélet és a politikai felfogás is számtalanszor irányt váltott, illetve elfelejtkezett e területről. Ennek következtében a nevelőszülői rendszer mint a gyermekvédelem, illetve szociálpolitika része mindig az éppen aktuális irányvonalnak megfelelően alakult.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy mindemellett a helyi társadalmak, hagyományos közösségek szerepe is megváltozott, leértékelődött. A bajba került családok támogatásának hagyományos módja már nem működött, megváltozott a szempontrendszer. Új támogatási, szolidaritási rend híján, ugyanakkor megterhelve az ideológiai megfontolásokkal, az intézményesített megoldások látszólag célszerűnek. Ezt máig hatóan elősegíti a szakmai, anyagi és felelősségvállalási ellenérdekltség is, hiszen mind a vérszerinti, mind pedig a nevelőcsaládok „felvállalása” esetében nagyobb anyagi, szakmai felelősség terheli a helyi önkormányzatot, intézményeket, szakembereket és a közösséget is, mint ha a „fekete dobozba”, az ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen intézményrendszerbe kerül be a gyerek.

Ennek a sommás és itt terjedelmi okokból részletesen ki nem fejthető kijelentésnek nagyon komoly következményei vannak, amelyekről nem lehet eltekinteni a nevelőszülői professzionalizálódás és a képzési anyag elkészítésénél. Nem elégséges ugyanis felkészíteni a nevelőszülőket azokra a várható nehézségekre, amelyek a nehezített élethelyzetű gyerekek befogadásával, nevelésével járnak, hanem valamilyen módon segíteni kell őket abban is, hogy a maguk számára tisztázzák és kezelhetővé tegyék mindazt az elmentmondásosságot, amely a mai magyar társadalomban él.

Ez nem kis feladat, és az eddigi képzés tapasztalatai alapján aránytalanul nagy terhet ró a gyakorló nevelőszülőkre.

A nemzetközi gyakorlatban is gondot okoz a női szerepek és feladatvállalás, a családi szerkezet változásából fakadó megannyi probléma kezelése, de a magyar – és feltehetően a kelet-európai – tapasztalatok sokszorosan bonyolultabb helyzetet teremtettek.

Az 1970-es évek elejéig a nevelőszülők megtűrt, de el nem ismert tevékenységet folytattak. Ez nem jelenti azt, hogy a hagyományosan nevelőszülőként tevékenykedő családokat a helyi közösség vagy az őket megbízó intézmény személyükben ne becsülte volna. A társadalmi elismertség hiány-

zott. A hatvanas évek rohamosan csökkenő gyermekvállalási kedve és a fogyasztás bővülése nem kedvezett a sokgyermekes vagy a más gyermekét nevelő családoknak. Amit csináltak, az nem volt „korszerű”, és nem értékelték, mérte vagy vetette össze senki tevékenységüket az elérendő céllal.

A retorika és legtöbbször a szándék szintjén is támogatott idea volt és maradt a lehető legkedvezőbb ellátás garantálása; a megvalósítás elvi és gyakorlati lépései, finanszírozása, értékelése azonban nagyon sokféle érdeket és érzelmet sért. Ezért is nehéz objektív képet festeni és összehasonlítani az ellátási formákat, vagy prioritásokat megállapítani. A nevelőszülők azonban a leggyakrabban személyükben érintve találkoztak a rendszerrel, nem pedig e komplexitásban, és személyük, illetve az általuk nevelt gyerek elleni támadásnak tűnt az, ami történik. Ezért is kell, hogy a szakemberek, a döntéshozók és lehetőség szerint az érintettek is képet kapjanak arról, ki mit és miért gondol a nevelőszülőségről mint nevelési formáról.

A nevelőszülői forma és a pénz

A nevelőszülők „elődei” olyan családok voltak, amelyek a gyerek tartása fejében valamiféle térítésben részesültek. (Természetesen mindig voltak olyan nevelőcsaládok, amelyek nem kaptak, vagy nem kértek ellenszolgáltatást vagy térítést tevékenységükért, de jelen elemzésünk a szakmává váló nevelőszülői rendszer előkészítéseként nem ezt a változatot tárgyalja.) E fizetség ugyan nem volt sok, de ahhoz nyilvánvalóan elégséges volt, hogy motiválja a nevelésre vállalkozókat. Ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy a nevelőszülők csak a pénz miatt vállalták a gyerekeket, de hamis kép alakulna ki, ha azt állítanánk, hogy – szemben a mai nevelőszülőkkel – korábban ez kizárólag ember(gyermek)baráti, jótékonysági tevékenység volt. Sokféle fogalom és gyakorlat keveredik e körben, amelynek alapja a gyerekek gondozására fordított pénz forrása. A nevelőszülőket a községek, városok, az egyházi és karitatív szervezetek fizették, de e pénzt a legkülönbözőbb forrásokból teremtették elő. Ezek között adók, adományok, szülők által fizetett gondozási díjak, jótékony célú rendezvények bevételei, örökség, később állami, költségvetési pénzek voltak. A cél tehát a költségek fedezése volt, nem pedig a nevelőszülők javadalmazása. Ezért azt mondhatjuk, hogy tevékenységük abban az értelemben önkéntes, térítés nélküli vállalat volt, hogy nem kaptak érte pénzt. De a gyerekek tartására kiutalt költségtérítés mindenképpen elismert és nem kárhoztatott vonzást jelentett. Nem szorul bizonyításra, hogy e zömében jómódúnak legkevésbé sem nevezhető csoport tagjai számára komoly jövedelmekiegészítést jelentett e pénz, hiszen abból a racionálisabb gazdálkodást lehetővé tévő saját termelés, beosztás mellett mégis többet tudtak saját családjuknak is juttatni. E gondolatmenet alapján azt szeretném bizonyítani, hogy az elmúlt években annyi vitát kiváltó kérdés, hogy pénzért szabad-e gyereknevelést vállalni, illetve jól jár-e a nevelőszülő, rosszul feltett kérdések. A kérdés az, hogy miért vállal a nevelőszülő gyereknevelést, gondozást, kell-e és hogyan kell megfizetni ezért? Ez természetesen a kérdések egyik köre csupán.

A nevelőszülőknek járó gondozási díj mindig a viták keresztjében állt, hiszen hasonlóan az intézményi költségfelhasználáshoz, fennállt a veszélye annak, hogy nem arra vagy nem jól használják fel a pénzt, a gyerekek pedig nem tudják saját érdekeiket artikulálni. Ebben a témában is nehéz egyértelmű választ és szabályokat megfogalmazni, mivel a szükségletek meghatározásánál sokféle szempontot kell figyelembe venni, és ezek gyakran változnak.

A gyerek életkora, egészségi állapota, képességei, az adott család, közösség szokásai, lehetőségei, a rendelkezésre álló pénz sokszor egymásnak is ellentmondó igényt jelentenek. Ugyanakkor mégis kell lennie olyan szempontrendszernek, amelynek alapján nagy biztonsággal meghatározhatóak azok az alapvető szükségletek, ellátások, amelyek számonkérése is biztosított.

Nyilvánvalóan meghatározhatóak a táplálás, az egészségmegőrzés, az öltöztetés, az iskolázás, a szabadidőtöltés keretei, és ezek költségei nagyjából kiszámíthatóak, nagy részük ellenőrizhető és számonkérhető.

A gyermekvédelem története során ez sajnos nagyon sokszor elmaradt, és így világszerte sokezer gyerek komoly sérelmeket szenvedett, sőt, elpusztult. Ez, mint tudjuk, a vérszerinti családban nevelt gyerekekkel is megeshet, ami azonban nem ok arra, hogy az állami gondoskodás valamely formájába került gyereket ne kíséreljük meg a lehető legjobb gondozáshoz juttatni. Mára már közhelyé silányult az érv, miszerint a közösség fontos és jó esélyű befektetése – itt kizárólag pénzügyi szempontokat érintek – a rászoruló gyerek kielégítő színvonalú ellátása. Az egészséges testű és lelkű ember felnőtt korára hasznot hajtó és nem támogatásra szoruló tagja lehet a közösségnek. Gondot okoz, hogy nem feltétlenül ott érvényesül e haszon, ahol a befektetés történt, és hogy csak hosszú idő után térül meg, de minden cinizmus nélkül állítom, hogy itt sem rosszabb a „futamidő” és a befektetési hozam, mint általában a nagyberuházásoknál.

A gyermekvédelem fejlődése során sokszor felmerült a javadalmazás kérdése. Az intézményrendszer fejlődésével egyre többen foglalkoztak hivatászerűen is gyerekekkel. A laikus segítők egy részéből később képzetlen vagy képzett, de fizetésért alkalmazott munkatárs lett. Így korán megjelentek a nevelőszülőket ellenőrzők is. E körben sokféle konfliktus-lehetőség adódott.

A szegényteljes angol gyerekexport során például, amikor Kanadába, az USA-ba, Ausztráliába küldték gyerekek ezreit „nevelésre”, a jótékony szervezetek által összegyűjtött pénz jelentős része a szervezők zsebébe vándorolt, és a nevelőszülők semmit nem vagy csak minimális pénzt kaptak. Ennek fejében viszont az ellenőrzés is elmaradt, így a gyerekek teljesen kiszolgáltatottá váltak, mint ezt a „Lost Children of the Empire” (A Birodalom elvesztett gyermekei) című kitűnő könyvben nyomot követhetjük.³

A pénzügyi kérdések felvetnek egy sor, az alábbiakban megvizsgálandó kérdést: így az említett felügyelet, a nevelőszülői motivációk, a gyermekhez való viszony, a nevelés ideje, jellege, a szülőkkel való kapcsolattartás, a szakszerűség, a nevelés formái és a munkához való viszony mind a gyermek, mind pedig a nevelőszülő vonatkozásában. Ezzel vissza is kanyarodhatunk ismét az anyagi jellegű kérdésekhez, az alkalmazás, képesítés, illetve térítés problémáján keresztül.

Dilettáns, laikus, profi

Ez utóbbival folytatva meg kell állapítanunk, hogy a magyar hivatásos nevelőszülői gyakorlat meglehetősen ritka a nemzetközi gyakorlatban. Tekintettel arra, hogy erről külön tanulmány készül, ehelyütt csak abban a vonatkozásban említem, amelyben segíti a magyar helyzet világosabbá tételét. Nyilvánvalónak látszik, hogy a hivatásos nevelőszülői forma bevezetése azt a célt szolgálta, hogy a hagyományos, laikus segítséssel szemben teljesidejű, szakszerűbb, alkalmazásban álló, nagyobb számonkérési lehetőséget biztosító, az esetlegességeket jobban kiküszöbölő rendszert hozzanak létre, egy olyan országban, ahol a női foglalkoztatottság rendkívül magas, és ezért nehezen vagy egyáltalán nem lehet gyerekek nevelésére vállalkozó, nagyszámú alkalmas jelentkezőt találni. Ugyanakkor – bár nem lehet tudni, hogy ez mennyire volt tudatosan vállalt szempont – foglalkoztatási alternatívát is jelenthetett sok, erre a feladatra alkalmas, de a keresetet nélkülözni nem tudó vagy nem akaró család számára.

A Magyarországon bevezetett forma leginkább a külföldön terápiás vagy speciális nevelőszülőkként ismert csoporthoz, valamint a csoportotthonban dolgozó házaspárokhoz hasonlítható.

A terápiás formát az olyan, különösen nehezen nevelhető vagy fogyatékos, esetleg súlyos bántalmazást vagy más traumát elszenvedett, bűnelkövető gyermekeknél alkalmazzák, akiknél a szakszerű, személyreszabott, speciális ismereteket igénylő és nem csoportos életforma ígér eredményt, megoldást.

Ebben az esetben a nevelőszülő speciális felkészítést kap, vagy maga is felkészült szakember, de családjába legfeljebb 1–2 gyereket fogad be, hiszen ez is a terápia része. (Kiváló lehetőség lett volna egy ilyen forma a néhány hónapja felfedezett család esetében nálunk is, ahol 7 testvért „használt” 2 pedofil holland férfi egy Pest megyei településen. A gyerekek ma 7 hagyományos nevelőszülői családban élnek – nem biztos, hogy sokáig és hogy sikeresen.) A másik forma a csoportotthon, ahol többféle megoldás képzelhető el.

Ezek egyike a német gyakorlatból ismert, ahol párok, házaspárok – általában képesített, de mindenképpen kiképzett emberek – élnek együtt saját vagy az alkalmazó által rendelkezésre bocsátott lakóegységben, házban, 3–8 gyerekekkel. A felnőttek bentlakása nem feltétel, ez az otthontól és intézménytől függ. Itt az intézményhez, gyermekotthonhoz inkább hasonlító formáció jön létre, ahol a családi forma nem családostit takar. Emögött sokszor az a megfontolás is áll, hogy rossz tapasztalatokkal, sokféle elhelyezés után ne kelljen a gyerekeknek családi köteléket imitáló helyzetbe kerülnie, mert ez már kudarcos volt, így nem feltétlenül vonzó számára, ugyanakkor a kisközösségi forma elemei elsajátíthatóak, és biztonságot nyújtanak.

A nálunk bevezetett ösvérmegoldás mögött számtalan rossz beidegződés, reflex és ismét tisztázatlan szakmai, érzelmi, anyagi indítékok állnak a nyilvánvaló segítőszándék és jobb megoldásokra való törekvés mellett.

1. El kellett fogadni, hogy nem növelhető a nevelőszülők száma, ha nem lehetséges valamiféle pénzbeni juttatás meghatározása. A gyerekek járó

gondozási díj emelése azonban csak a gyerekre fordítandó többletköltséget jelentheti, ellenkező esetben nem eredeti funkcióját tölti be.

2. A család szerepének erősítési szándéka, a felismerten nehéz vagy lehetetlen többféle megfelelés a munkahelyen és otthon, különösen, ha nevelt gyerekek is élt a családnál, hangsúlyosan felvetette a főhivatású nevelőszülőség szükségességét.

3. Erdemi kutatások és gazdaságossági számítások hiányában is nyilvánvalónak látszik, hogy a jó színvonalú nevelőcsaládi nevelés olcsóbb és sokszor hatékonyabb, mint az intézményi. Ezt a nemzetközi gyakorlat és tapasztalat, valamint kutatások is igazolták csakúgy, mint nálunk a szinte soha nem vizsgált, de tapasztalt esetek.

4. Nem volt tisztázott, hogy milyen jellegű felkészültség és ismeretek kellenek a nevelőszülőséghez, különösen a hivatásos nevelőszülőséghez.

5. Nem volt egyértelmű a támogatottsága ennek a formának az intézményekhez való viszonyban, illetve nem határozták meg a helyét és szerepét a rendszer egészében, amit az is mutat, hogy mind a mai napig minden a hivatásos nevelőszülői státuszok bővítése ellen dolgozik (pénzügyi szabályok, státusz hiány, szakmai és munkajogi szabályozás).

6. Nem született egyértelmű szakmai állásfoglalás, sem pedig protokoll arról, hogy ki, miért és milyen stratégia keretében kerül a különböző formákba, így például a hivatásos nevelőszülőkhöz.

7. A gyanakvás és ellenérzések tömege volt feltehetően a fő oka annak is, hogy meghonosodhatott a gyerekek és a család szempontjából egyaránt kedvezőtlen és szakmailag indokolhatatlan gyakorlat, miszerint minimum 5 gyerek (különleges bánásmódot igénylő, illetve halmozottan fogyatékos esetén 3) kerüljön egy családba. Ennek nyomai valamennyi eddig elkészült új gyermekvédelmi törvénytervezetben is fellelhetők, bár sikerült a minimumot kétfőre csökkenteni. Itt az a nehezen érthető szemlélet okoz gondot, hogy – mint a fentiekben már utaltam rá – változatlanul nehezen fogadható el, hogy a nevelőszülőség munka, és nem feltétlenül karitatív tevékenység.

Ugyanakkor – és ez már a képzéshez tartozó dilemma –, ha munka, akkor tisztázatlan maradt, hogy milyen alkalmazási, szakmai feltételeknek kell elegendet tenni, és mi különbözteti meg ezt a hagyományos nevelőszülői munkától. Nehezen védhető érv, hogy a kihelyezett gyerekek száma megszabott.

A hivatásos nevelőszülői rendszer kialakítása fontos mérföldköve a magyar gyermekvédelemnek, még ha nem volt is mód bevezetését megelőzően átfogó felmérés, elemzés készítésére. (Sajnos azóta sem.) Tanulságai, tapasztalatai mindenképpen felmérendők, összefoglalhatók és összehasonlíthatók a hagyományos nevelőszülői és más formákkal is.

A hagyományos nevelőszülők esetében a szakszerűség kérdése más dimenziókban vetődött fel, hiszen ők klasszikus értelemben vett laikus segítők, a kérdés azonban az, hogy kellenek-e speciális ismeretek a nevelőszülőséghez, melyek ezek, hogyan lehet motiválttá tenni a jelentkezőket, és ki miért vállalja. A felvetés soha nem volt teljesen tisztázott, és mindmáig nem lehet a szakmában egységes álláspontot találni, mint ahogyan érdemi szakmai vita sem folyt e kérdéstről. A hagyományos nevelőszülők megítélése és felkészültségének elfogadása szubjektív, és az esetek többségében írásban soha

sem rögzített formában valósul meg. Nincsenek szabályozva a kiválasztás, az alkalmasság feltételei, az sem, hogy hány gyerek kerülhet egy családba, és az sem, hogy milyen legyen az a család.

A nevelőszülők kiválasztását és képzését megyénként eltérő formában oldották és oldják meg. Erről a jelen tervezet kialakítása kapcsán remélhetően teljes körű képet kaphatunk majd.

Arról, hogy milyen ismeretek, személyiségvonások, körülmények és feltételek zárják ki vagy éppen ellenkezőleg, erősítik meg az alkalmasságot, mindeztidőig nem volt egységes elképzelés és leírás.

A szakszerűség és szaktudás, alkalmasság vizsgálata, illetve az ezekről vallott felfogás és elfogadott szabályrendszer nyilvánvalóan több szempontból is alapvető. Az, hogy mi volt a kudarc vagy a siker oka, ki követett el hibát, és hogyan korrigálható stb., nem vizsgálható a sikeres vagy sikertelen kihelyezések esetén, ha nem tudjuk, hogy egyáltalán minek alapján fogadható el vagy utasítható el a jelentkező személy vagy szervezet. A megszerzendő ismeretek és a tudás, szaktudás milyenségének megfogalmazása pedig éppen a készülő képzési rendszer szempontjából alapvető. Kérdés azonban, hogy elkészíthető-e jelenlegi ismereteinkkel egy egységes képzési terv, és hogy ebben milyen szerepet szánunk a már nevelőszülőként dolgozóknak, tevékenykedőknek. Kötelező-e számukra is a képzés, vagy csak az újonnan belépőknek az? És ebben az esetben számukra milyen más forma lehetséges? Itt említtem meg, bár máshol részletesebben kitérek még erre, hogy a nevelőszülőket ellenőrző és segítő szakemberek szerepe, ismeretszükséglete sem tisztázott, és kérdés, hogy az ő feladataik között mi szerepel a nevelőszülői munka megítélésekor, az alkalmasság, a szakértelem értékelésekor.

Azt a kérdést, hogy a nevelőszülő dilettáns, laikus-e vagy profi, alapkérdésnek tekintem, mert ennek meghatározása a rendszer és a képzés egészét megszabja.

A magyar gyakorlatban alig található speciális nevelőszülői forma, mint amilyen például a készenléti nevelőszülő. Megjelent már csírájában, a Fehér Kereszt igyekszik is teret biztosítani e formának, publicitást is kapott, de alapvetően nem merült fel eddig – ismereteim szerint e képzési terv előkészítésekor sem –, hogy speciális feladatokra is kellene alkalmazni nevelőszülőket. A nemzetközi gyakorlatot tárgyaló dolgozatban feltehetően lesznek majd külföldi esetismertetések, így erről részletesen nem írok, de a képzés és képzettség szempontjából nagyon fontos, hogy tisztázódjék, akar-e a döntéshozó formailag is létrehozni ilyen specializációt vagy nem.

Az előbbi esetben ugyanis másként merül fel a laikus-profi kérdés. Az általános képzési terveken kívül el kell készíteni a speciálisakat is, meg kell határozni, hogy milyen formákat támogatnak – kríziskezelőt, különböző időtávú fogyatékos vagy magatartási nehézségekkel küzdőket, bűnelkövetőket gondozókat stb. –, ezekhez elégségesnek tekintik-e a laikus képzést, és milyen végzettséghez, ismeretekhez kötik.

Nem tekinthetjük e kérdést önmagában állónak, és bármennyire akadémikusnak tűnik is, meglátásom szerint a Népjóléti Minisztériumnak és az érintett szakembereknek komoly felelőssége van abban, hogy mi lesz e tárgy-

ban a döntés, mert ez számtalan, eddig végig nem gondolt következménnyel járhat.

A magyarországi segítő szakmák sokfélesége és hiányosságai éppen elég zavart okoznak koordinálatlanságuk, képzési rendszerük és feladataik egymás mellettsége, illetve egymást átfedő, de ezt ki nem használó volta miatt. Egy újabb szakma – a nevelőszülői – belépése, amelynek ráadásul sem a státusza, sem a szakmaisága nem teljesen tisztázott, csak fokozhatja e zűrzavart.

Itt most csak a nevelőszülő tanácsadók, illetve családgondozók vonatkozásában kívánok kitérni rá, de valakinek valahol meg kellene vizsgálnia a tágabb összefüggéseket is.

Mind a laikus, mind a professzionális nevelőszülői gyakorlatra van példa a világban, és tendenciájában a családsegítés általában a laikus segítséget látszik preferálni. Ennek számos oka van, amelyekre itt csak utalok. Ugyanakkor ez persze nem jelenti azt, hogy a képzés nem finomodik, változik, és végképp nem jelenti azt, hogy a laikusok nem kapnak képzést és szakmai támogatást.

A jóléti államokban a szociális munka és a segítő szakmák komoly befolyásra tettek szert, és részben kliensképviselőt, radikális csoportokként, részben egyetemi kvalifikációjuk révén olyan szakmai csoportokként jelentek meg, amelyek a hasonló képzettségűekhez – például pszichológusokhoz – képest rosszabb piaci pozícióban vannak, de komoly erőt képviselnek, s tevékenységük, ha sokat vitatott is, nehezen nélkülözhető. Ugyanakkor a recesszió és a korábbi évtizedek erőteljes fejlesztésének eredményeképpen sokhelyütt felerősödött a professzionális segítőket elleni hangulat. Ennek oka az az ugyancsak a gyakorlatban kitűnt tény is, hogy a kliensek egy része nem tud, vagy nem akar olyan szakemberrel együttműködni, akinek társadalmi pozíciója és képzettsége más, mint az övé. Az ilyen szakember nem hiteles a szemében, vagy valójában nem tudja a problémáit számára megnyugtató módon rendezni. Évek óta tartó tendencia, hogy a magasan képzett szociális munkások moderátorként, valamint a szervezésben, adminisztrációban, diszpécseri munkában egyre nagyobb szerepet kapnak, feladatuk egyre inkább az, hogy a helyi közösségek, szomszédság, a tágabb család tagjait segítsenek bevonni a konfliktuskezelés során a helyzetek megoldásába. Ez kétségkívül látványos és költségkímélő megoldásnak tűnik, amellet számos olyan problémát is felvet, amelynek súlya nem kisebb az eddigieknél.

Témánk szempontjából ez azért nagyon jelentős kérdés, mert Magyarországon ugyan nem fenyeget a túlprofesszionalizálódás veszélye és a túlgondozás réme, de kérdéses, hogy merre kell a rendszert fejleszteni. S az is kérdéses, hogy milyen hatásokkal jár, ha csak a sok órában képzett és papírral rendelkező segítőket tekintjük kompetensnek. Ez a nevelőszülők vonatkozásában azt jelenti, hogy nagyon meg kell fontolnunk, mit várunk a képzéstől, mire akarjuk megtanítani a jelentkezőket.

A képzés szolgálhat eszközzül az alkalmasság megállapítására direkt és indirekt eszközökkel, szolgálhat ismeretek átadására, készségek fejlesztésére, szemléletformálásra.

Az egyik legelfogadottabb módszernek a nálunk is sokat emlegetett és nehezen terjedő szuperviziós, esetmegbeszélő módszer tűnik, ez azonban hagyományos és pénz hiányában nehezen épül be.

A leginkább elfogadott és finanszírozott metódus a tanfolyami keretben, adott óraszámban közölt és számonkért ismeretek átadása, de ez meggyőződésem és tapasztalatom szerint a nevelőszülők esetében nagyon kevésbé hatékony eszköz. Az alapvető dilemmát az jelenti, hogyan lehet a legtöbb segítséget nyújtani, az alkalmasságot mérni, és a gyerekek számára legmegnyugtatóbb, adott esetben legszakosított gondoskodást biztosítani tanfolyami keretek között felkészített nevelőszülő-jelölteknek.

A másik fontos kérdés az, hogy miként biztosítható a folyamatos konzultáció és a segítségnyújtás, zsilipelés a képzés lezárása után. Itt újabb nehezen feloldható problémába ütközünk, melyet korábban jeleztem, ez pedig a segítők, a társterületen dolgozók felkészültsége, attitűdje.

Nem remélem, hogy e képzés tervezésének keretében a szociális ellátás valamennyi gondja feltárható, majd megoldható, de saját eddigi képzéseink és a gyakorlat egyaránt azt mutatja, hogy a nevelőszülők sikeres képzése sokszor feloldhatatlan konfliktusokhoz vezet az őket körülvevőkkel, illetve ellenőrzőkkel. Ennek az az oka, hogy a segítő szakembereket képző felsőoktatási intézmények eltérő szemléletű és orientációjú képzést nyújtanak, valamint hogy speciális gyermekvédelmi szakképzés csak elvétve található. Így az a nehezen kezelhető helyzet áll elő, hogy a kollégák a hagyományok és eddigi gyakorlat ismeretében nem kollégának, hanem kliensnek, illetve besztott „nem-szakembernek” tekintik a nevelőszülőt, és az átlagos szülőnek sajnálatosan kijáró alárendelt szerepbe szorítják.

Ez egyfelől inadekvát helyzetet teremt, másfelől pedig nagyon sokszor olyan konfliktust eredményez, amelyben a nevelőszülő bizonyul tájékozottabbnak, érzékenyebbnek, ő az, aki a gyerek érdekeit jobban képviseli.

Ez pedig a hierarchia és a szokásrend alapján komoly krízishez vezethet, gyengíti a nevelőszülői munka hatékonyságát, a nevelőszülő önbizalmát, önértékelését, és nemegyszer a gondozott gyerekekre nézve is veszélyeket rejt.

Többféle megoldás is elképzelhető erre a problémára. Az egyik, általunk sikerrel alkalmazott módszer a nevelőszülők és a segítők közös képzése, ami ugyan nem volt konfliktusmentes, de számomra nagyon meggyőző és megnyugtató. E formának az a feltétele, hogy elfogadtassuk, nem a diploma vagy a formális szakképesítés jogosít gyermekvédelmi szaktevékenységre, hanem azok a speciális ismeretek és készségek, amelyek a mai felsőoktatásban nem mindenhol és nem azonos súllyal jelennek meg. Így a segítők szaktudása és diplomájának értéke nem kérdőjeleződik meg, és nem elfogadhatatlan a képzetlen nevelőszülő-jelöltekkel való közös munka. Meggyőződésem, hogy a képzés egy részének mindenképpen közösen kell történnie, a tartalom és a forma persze igen változatos lehet.

A nevelőszülők motivációi

Külön is fontosnak tartom megemlíteni, hogy aránytalanul kevés szó esik a nevelőszülői motivációkról. Egy Angliában végzett vizsgálat tapasztalatai az 1980-as évek közepén azt mutatták, hogy a gyermekneveléssel és háztartásvezetéssel foglalkozó, nem kvalifikált nők döntően azért vállalkoznak erre a

feladatra, mert úgy érzik, hogy e területen hasznosítható és társadalmilag elismertethető tudással rendelkeznek. Ezek az ismeretek versenyképesek a piacon azokkal a házonkívüli alkalmazotti pozíciókkal összevetve is, amelyeket az egyre több nőt foglalkoztató munkaerőpiac kínál. Ugyanakkor biztonságot is adnak, hiszen nem kell kimozdulni a jól ismert környezetből. Kérdés, hogy nálunk ez a szempont mennyire játszik szerepet, egy teljesen másképpen alakult munka-foglalkozás megítélés mellett.

Kérdés, hogy érték-e a magyar közgondolkodásban ez a fajta szakértelem, és – ismerve a nyugati és hazai képzési törekvéseket – mennyiben releváns ez a tudás, az-e, amire szükség van, és hasznosítható-e.

Tudnunk kell azt is, hogy milyen más egyéb motivációk vannak – munkanélküliség, pénz, hasznosság-igény, nagy ház kihasználatlanul, érzelmi indítékok, jótétemény, hit stb. Itt kell feltenni azt a kérdést is, hogy mennyiben tudjuk befolyásolni ezeket a motivációkat, tudjuk-e, akarjuk-e vonzóvá tenni a nevelőszülőiséget, a készülő képzés és a jogszabályok ezt segítik-e stb.

A nevelőszülők viszonya a gyerekekhez

Bármennyire szépnek tűnt is Ellen Kay álma, a 20. század sem a gyermek évszázada. Noha vitathatatlanul sok szempontból minden korábbinál jobb az életkilátások és az életfeltételek, legalábbis a világ fejlettek tekintetében, a gyerekekről vallott felfogás, a gyerek helye és szerepe a felnőttek világában nagyon kevésbé tisztázott. A gyermekvállalási szokások és motivációk változása, a gyermeknevelési elvek és gyakorlat felgyorsult és állandó mozgásban lévő vonulatai, a gyerekek jogait kimondó és betartani igyekező nemzetközi és nemzeti szervezetek, a társadalmi szerepváltozások és nem utolsósorban a gyermekintézmények és az iskola meghatározó szerepe nemegyszer szerep- és feladatavart mutatnak. A képzés csak az egyik és nem is garantáltan meghatározó eleme a befolyásoló tényezőknek.

A mai gyakorlatban a nevelőszülők, akik többnyire hosszú időre kapják a gyereket nevelésre, az elfogadott és elvárt normák szerint igyekeznek sajátjukként szeretni és nevelni őket. Ez a viszony tisztázható, ha a nevelőszülők el tudják fogadni a helyettesítő szerepüket, és azt, hogy ez ugyanakkor nem fosztja meg őket kiemelt fontosságuktól, de nem is biztosít feltétlenül kizárólagosságot, sőt, prioritást sem számukra.

Ez szubjektíve nehezen feldolgozható egy olyan kultúrában, ahol a gyerek tulajdonnak és alárendelt szereplőnek minősül, illetve ahol helye és szerepe tisztázatlan. A konfliktusok és krízishelyzetek nálunk megszokott kezelési módja az elhallgatás, ami a problémát nyilvánvalóan nem oldja meg. A nevelőszülők részben a gyakori anyagi indítékot feltételező vádak miatt is saját gyerekként akarják a gyerekeket kezelni, de érzelmi indítékaik is nagyon erősek. Az elfogadott és támogatott apu-anyu megszólítás tovább erősíti ezt, de önmagában nem szolgálja a gyerek kötődését. Pedig a gyerek szeretetének megnyerése, a hála, a másik, a „rossz” szülő megtagadása olyan konfliktusokhoz vezet, amelyekben a nevelőszülő nem fedezi, nem fedezheti fel a valódi okot. A kvázi-örökbefogadásként működő nevelőszülőiség sokféle okból alakult ki, de nem volna célszerű e gyakorlat továbbvitele.

A nevelőszülők és a vérszerinti szülők kapcsolata

A közismert és fentebb vázolt történeti okból a családjukból kikerült gyerekek családi kapcsolatai meglehetősen esetlegesen alakultak. Noha egyre több szó esik a vérszerinti család fontosságáról, a gyerekeknek a múltjához, származásához, identitásához való jogáról, ennek gyakorlati megvalósulása nagyrészt a helyi nevelő, illetve a segítő meggyőződésén, aktivitásán, akaratán múlik.

A gyerekekhez való viszony tisztázása ebben a vonatkozásban is nagyon fontos, mert sok nevelési és kapcsolatbeli kudarc kerülhet el, ha a nevelőszülő az eddigi gyakorlattól eltérően tiszteletben tartja a vérszerinti szülő és a gyerek jogait. Ez látszólag nehezebb feladat, mint a meggyökeresedett korábbi, de hosszabb távon bizonyíthatóan hatékony.

A nevelőszülők képzésében nemcsak azt kell tisztázni, hogy miért fontos a vérszerinti szülőkkel a kapcsolattartás, hanem azt is, hogy ez a mai körülményeink között miért olyan bonyolult és kevésbé magától értetődő. A jelenlegi magyar gyakorlat, szemben a nemzetközi szerződésekből vállaltakkal, nem törekszik arra, hogy a gyereket korábbi környezetéből a lehető legkevesbé mozdítsa el.

Mára a szakemberek jelentős része megértette és sokféle formában segíti a családban tartást, de ha a gyereket kiemelik a családból, nem fordítanak figyelmet arra, hogy ne veszítse el viszonyítási pontjait, korábbi környezetének biztonságát adó és visszatérést biztosító momentumait. Ennek több oka van. Egyrészt ismét az általános lélektani kultúra és felfogás bagatellizálja ezeket a kérdéseket, és hatásukat egyáltalán nem vagy nehezen ismeri fel, másrészt a vélt kényelmesség, harmadrészt pedig a körülmények hatalma. Nehezebb és nem is elfogadott például az olyan nevelőszülők választása, akik földrajzilag közel laknak, s így a gyerek számára a korábbi lakóhely, az iskola, a rokonok és barátok könnyen elérhetőek. (Inkább az a káros törekvés érvényesül, hogy minél jobban izolálják régebbi környezetétől, holott az belátható, hogy például egy alkoholista szülő nevelésképtelenségének nem kell feltétlenül megfosztania a gyereket fontos kötődéseitől, az ismerős és biztonságát adó környezettől.)

E gyakorlat mögött természetesen az a jószándékú indíték is meghúzódik, hogy a gyerek ne stigmatizálódjon szülei viselkedése miatt, illetve hogy a nevelőszülőt megóvják az inzultusoktól. A hatás azonban leginkább azon mérhető le, hogy sem a nevelőszülők, sem a segítők általában nem tartják hibának, helytelennek ezt a lépést. Empirikus adat sajnos itt sem áll a rendelkezésünkre, de saját kutatásom, mely a fiatalok bűnelkövetők családi viszonyait vizsgálta, beszédesen igazolja az általam képviselteteket. Az intézetből elszökött fiatalok 85 százaléka haza, a rokonokhoz vagy a barátokhoz szökik. A rendszeresen hazajárók aránya 56 százalék. Ez különösen jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy a nevelőintézetbe utaltak 30 százaléka volt élete során hosszabb-rövidebb ideig állami gondoskodásban. Ugyancsak nem témája e tanulmánynak, de szervesen összetartozik a leírtakkal, hogy a kapcsolattartásnak fontos feltétele a család, rokonság és a helyi közösség, illetve a helyi szakemberek, intézmények fogadókészsége. Ehhez persze további

munka és képzés szükséges, de semmiképpen sem adekvát válasz az eddig felvetett problémák esetében, hogy ma Magyarországon a feltételek nem adottak, a kultúra és a hagyományok másminyenek.

A munka mint a nevelés eszköze a nevelőszülő eszköztárában

A nevelőszülői rendszer történetében visszatérő motívum, hogy a nevelésre vállalkozók kizsákmányolják a rájuk bízott gyereket, és munkaerejét kihasználják. Ez kétségkívül fennálló veszély, persze a saját gyermek esetében is, azonban ma Magyarországon nem jellemző. Ennél tipikusabb probléma, hogy amennyiben a család maga termelő tevékenységet folytat, abban a nevelt gyermeknek kell-e, szabad-e részt vennie, illetve hogy a házi, házkörűli munkák elvégzése meddig és milyen mértékben része a nevelésnek, és honnan kezdve kizsákmányolás.

Nem kérdéses, hogy a szocializációnak szerves része a munkára való felkészítés, a munkavégzés megtanulása. Az utóbbi évtizedekben, különösen a városokban nem jellemző a gyerekek bevonása a munkába, sokszor még a saját szükségletet kielégítő házimunkába, rendrakásba sem. Ennek komoly következményei vannak, de mivel ez többoldalúan megvizsgált kérdés, így csak utalok rá. Az állami gondoskodásba kerülő gyerekek esetében ez speciális kérdéseket is felvet.

A gyerekek nagy része olyan környezetből érkezik, ahol a szülők számára sem volt adott a rendszeres tanulás, a kreativitás, a munkavégzés öröme és gyakorlata. Másrészt a felnőttkori önállóságukhoz csak akkor biztosított az esélyük, ha megszokták, hogy szülői segítség és anyagi támasz nélkül is boldogulni tudnak. További szempont lehet, hogy a gyerekek egy része sokféle megpróbáltatás és rendszertelen iskolabajlás után behozhatatlan hátrányokkal kerül a nevelőcsaládokba, és felzárkóztatásának, szakmai előmenetelének kicsi az esélye. A munkának terápiás hatása is lehet, ami persze nemcsak a nevelőszülők esetében igaz. Ugyanakkor nagyon gondosan körül kell határolni és elmondani, ellenőrizni azt, hogy mi a nevelési folyamat, tanítás része, és hol kezdődik a munkáltatás. Ez különösen akkor nehéz, ha a család önkizsákmányoló módon él, és saját gyerekeit is kemény munkára fogja. Ilyenkor meg kell vizsgálni, hogy ez alkalmatlansági kritérium-e.

A nevelőszülőség lehetséges formái

Korábban röviden már jeleztem, de kiemelésre érdemesnek tartom, hogy a képzés tervezésekor tisztázzuk: van-e mód a többféle nevelőszülői forma elterjedésére, elfogadására. Egyik sem magasabb rendű, mint a másik, de több szempontból eltérő. A képzés tartalma és formája is más lehet, az alkalmazás és alkalmasság feltételeiről és az előképzettségről nem is beszélve.

A *krízis- vagy készenléti nevelőszülők* rövid távú feladatra vállalkoznak, olyankor, amikor a gyerek szüleit átmenetileg akadályozzák a körülmények, illetve amikor azonnali beavatkozásra van szükség, és időt kell nyerni addig,

amíg a gyerek végleges elhelyezése megoldható. Az ok tehát lehet betegség, bűncselekmény, családi krízishelyzet stb. A nevelőcsaládok néhány órától néhány hétig tartó gondozást vállalnak. E feladatra sok országban olyan, nagy gyakorlattal rendelkező nevelőszülők vállalkoznak, akik időlegesen vagy véglegesen nem akarnak tartós gondozást vállalni, de szívesen vesznek részt ilyen rövid, inkább érzelmi odaadást igénylő programban. Ilyenkor nagyon fontos, hogy felkészültek legyenek a gyerek nehezített helyzetére és megnyugtatóra, gyászára stb. Lehetnek olyanok is, akik korábban szakemberként a segítő szakmában tevékenykedtek, és tartósan nem, de átmenetileg szívesen vállalnak feladatokat.

Terápiás nevelőcsaládokat alkalmaznak több országban, ha a gyerek ellen erőszakot követtek el, ha bántalmazták, ha fogyatékos, mozgássérült vagy nem büntethető korú, de bűncselekményt elkövető gyerek. Ilyenkor ismét nagyon fontos, hogy a nevelőszülő tudja az adott típusú problémát kezelni, speciális felkészítést és speciális szupervíziót kapjon.

A magyar nevelőszülők egyik legtöbbet említett, de nem szabályozott problémája, hogy betegség, szabadság vagy kifáradás esetén átmenetileg hogyan helyettesíthetők. Ez nemcsak a nevelőszülő számára fontos, hanem a gyerek számára is, mivel nehezen megszerzett biztonságát komolyan veszélyezteti egy-egy rosszul sikerült helyettesítés. A helyettesítő nevelőszülő vagy a készenléti nevelőszülő néhány napra, hétvégére is alkalmazható.

A magyar gyakorlatban e formák kialakítása ismét nemcsak praktikus probléma – az uralkodó szemlélet is gátolja.

A nevelőszülőket segítő szakemberekről

A szociális munkás képzés és a specializáció megindulásával egyre több, erre a célra felkészített szakember megjelenése várható, és ma is számtalan kiváló kolléga dolgozik a területen.

Ugyanakkor olyan munkatársak is vannak, akik egészen másképp látják a nevelőszülői szerepeket, jogokat és lehetőségeket, sokuknak semmiféle szakirányú kvalifikációja nincsen. Ezért a fent leírtakkal összhangban fontosnak tartom, hogy rendszeresen biztosítsanak szakirodalmat a számukra mindazokról az alapelvekről, amelyek a képzésben bázisként szerepelnek. Ugyancsak elengedhetetlennek tartom a családgondozók, nevelőszülő tanácsadók, felügyelők, ahol lehet védőnők, gyámügyesek stb. bevonását, illetve a széles körű ismeretterjesztést és a média figyelmét. A rendszeres szupervízió, az önismereti, esetmegbeszélő csoportok szerves részét kell hogy képezzék továbbképzésüknek.

A munkáltató, az alkalmazó

Sokat vitatott kérdés, hogy fenn kell-e, fenn szabad-e tartani a GYIVI monopóliumát a nevelőszülők alkalmazásában. A jelenlegi törvénytervezetek nem egyértelműek ebben a kérdésben. Talán a jövőben lesz mód arra, hogy

szakmailag megfelelő szervezetek szektorsemlegesen működtethessenek nevelőszülői szolgálatokat. Ehhez azonban az kell, hogy a szolgálat munkatársai – önkormányzatokban, nevelőotthonokban, CSSK-ban, egyesületben, alapítványoknál stb. – rendelkezzenek a megfelelő ismeretekkel, szakmai szabályokkal, etikai kódexszel.

A nevelőszülői ellátás a gyermekvédelem intézményrendszerében

A mai magyar gyermekvédelemben sajátos helyet foglal el a nevelőszülőség. A szakmai és laikus közvélemény nagyon megosztott. Egyfelől szavakban általában támogatják, de komoly fenntartások hangoztatásával (anyagi motívációk, gyermekmunka, szakértelem hiánya). Másfelől feltétel nélkül támogatják, és kizárólagos megoldásként beszélnek róla. Harmadrészt pedig olyan misztifikált szerepnek és áldozatvállalásnak tüntetik fel, amilyenre csak megszállottak vagy hívők képesek. A nevelőszülői rendszer helye és súlya, eredményessége, illetve összevetése más gyermekvédelmi ellátással mindeddig nem képezte vizsgálat tárgyát. Ugyancsak elmaradt annak elemzése, hogy a különböző életkorú, élethelyzetű, előtörténetű gyerekeknek melyik ellátási forma a legmegfelelőbb, és hogyan lehetne az intézményrendszer ellátási formáit egymással összhangba hozni.

A szakmai viszály nagyon erősen hátráltatja a nevelőszülők munkáját, mert érdemben nem méri meg tevékenységüket, s a helyi viszonyoknál az egyéni meggyőződések és a hatalmi helyzet függvényében alakul a támogatottságuk. Nehezebb helyzetben vannak, mint az intézményben dolgozók, részben a formális kvalifikáció hiánya miatt, részben azért, mert az intézményekben dolgozók munkája kevésbé van szem előtt, kevésbé ellenőrizhető, kevésbé kérdőjelezhető meg, és szakmai érdekképviselőjük, érdekérvényesítő képességük is lényegesen jobb. Ugyanez igaz a társszakmában dolgozók esetében is. Így a nevelőszülők nagyon nehezen tudják magukat megvédeni és képviselni. Az általános magyar gyakorlat szerint a szakma és a közvélemény nem arra kíváncsi, hogy mit csinálnak jól, hanem arra, hogy mikor hibáznak, így hibáik azonnal generális jelenségekké válnak.

Az ellentmondás feloldását ismét csak a rendszer átfogó elemzése és reformja segíthetné. Addig azonban a nevelőszülőknek nemcsak azokkal a nehézségekkel kell megküzdeniük, amelyek a gyerekek neveléséből, gondozásából és saját nehézségeik kezeléséből adódnak, hanem mindazzal az ellenállással, gyanakvással és rosszállással is, amely a környezetükből érkezik.

A gondozott gyerekek nem egészen egy negyede él ma nevelőszülőknél. Várat magára az az elemzés, amely megvizsgálja a gyerekek korösszetételét, életkilátásait, és ennek alapján prognosztizálja és valósítja meg a nevelőszülői hálózat, illetve a rendszer egészének átalakítását, formálását.

Ahhoz, hogy a ma leginkább ellenérdekelt intézményrendszer és szakmbergárda megnyerhető legyen, mindenekelőtt lehetővé kell tenni, hogy intézmények is működtethessenek nevelőszülői hálózatot, illetve a finanszírozás

ne tegye őket érdekeltté a gyerekszám növelésében, de legalábbis megtartásában.

Az örökbefogadáshoz való viszonyban pedig el kell érni, hogy csak anyagi kiszolgáltatottság miatt ne maradjon nevelőszülő a potenciális örökbefogadó. A hosszú távú nevelőszülő, aki várhatóan nagykorúságáig neveli majd a hozzá került gyereket, válhasson megbízható támasszá a végleges családbakerüléssel, ha ez egyébként kívánatos lenne.

A mai gyakorlatban nincs egyetlen fázis sem, amelyben a történések tervezettek és prognosztizáltak lennének. Ez nagymértékben rontja a gyerekek életminőségét, a rendszer hatékonyságát és a benne dolgozók sikerélményét.

Ha elfogadható alapelv, hogy a gyerek számára nyújtandó biztonság és állandóság a legfontosabb – amint ez a legelfogadottabb a nemzetközi gyakorlatban –, akkor kötelezőnek kell lennie még a gyerek kiemelése előtt egy olyan terv elkészítésének, amely figyelembe veszi a gyerek előéletét, adottságait, életkilátásait és a rendelkezésre álló lehetőségeket, és kizárólag ezek alapján választja ki számára a gondozás legmegfelelőbb formáját. Ez véget vethet az áldatlan vitáknak, mert viszonylag biztonságosan meghatározható az optimum. Ha nem adottak is a feltételek, ezek a bizonyított és alátámasztott tények dokumentálása esetén könnyebben megteremthetők, mint a jelenleg folyó, érzelmeken alapuló csatározásokkal, amelyek sokszor bizonyíthatóan a szereplők és nem a gyerekek érdekeit szolgálják. A képzés szempontjából ez azért jelentős, mert nyilvánvalóvá kell tenni a struktúrát és annak ellentmondásait a résztvevők számára, segíteni kell őket abban, hogy érdekeiket jobban tudják képviselni, egyénileg is, és csoportként is.

A fentiek sokak számára remélhetőleg semmiféle újdonságot nem jelentenek, mégis elengedhetetlenül fontosnak tartottam összefoglalni mindazt, ami nélkül nem tartom elkészíthetőnek a képzés anyagát. Szeretném, ha írássom vitaanyagként szolgálhatna mindazoknak, akik közvetlenül vagy közvetve részt vesznek e tevékenységben. Nem szabad sajnálni az időt az alapkérdések tisztázására, mert azt talán bizonyítottan tekinthetem, hogy ezekben információhiány, félreértések, téves értelmezések és eltérő, egymást kizáró vélekedések is vannak.

Jó lenne, ha e kérdésben félre lehetne tenni a sérelmeket, egyéni érdekeket, rokon- és ellenszenveteket, és egy valóban alapvető és fontos területen segíteni tudnánk a gyerekek, családok, kollégák dolgát. Ha patetikusként tűnik is e mondat, le kell néha írni, mert a segítőszakmában tapasztalható tendenciák igazán ijesztőek.

Jegyzetek

1 Domszky András: *A gyermek- és ifjúságvédelem rendszere Magyarországon*, in: *A gyermekvédelem nemzetközi gyakorlata* (szerk.: Hazai V., Herczog M.), Pont Kiadó, Budapest, 1994, 270–324. oldal

2 Herczog Mária: *A gyermekvédelem szerkezeti és szakmai dilemmái.*, Kandidátusi értekezés, kézirat

3 Bean, V., Melville, J.: *Lost Children of the Empire*, Unwin Nyman, London, 1989